

CUMHURİYET ÖNCESİ DÖNEMDE TÜRK BASINININ GELİŞİMİ VE ÖZGÜRLÜK ÇABALARI

Arş. Gör. Ahmet ÖZTÜRK
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İletişim Fakültesi

GİRİŞ

Türk basınının, "basın özgürlüğü"ne ne ölçüde sahip olduğunu belirlemek için, birbuçuk asrı aşan süre içinde bugün gelinen noktaya nasıl bir sürecin sonunda ulaşıldığını saptamak, basının ve basın-yayınla ilgili diğer kuruluşların araştırmaları gereken bir konudur. Basın açısından kaçınılmaz olan böyle bir özeleştirici ve muhakeme, günümüz basınının daha seviyeli ve bilinçli bir kimliğe eriştirecek, basın özgürlüğü konusunda karşılaşılan güçlükleri daha rahat ve etkin biçimde duyurma ve çözüme ulaştırma olanağına sahip olacaktır. Toplumsal yapının değişim sürecine girdiği 19. yüzyılın ortalarından itibaren, basının Batı'daki örnekleri gibi dördüncü kuvvet olarak işlevini gerçekleştirip gerçekleştirmediğini irdelemenin önemi bu açıdan vazgeçilmezdir.

Kitle iletişim araçları ve onun bir parçası olan yazılı basın ve diğer basılı eserler hemen her dönemde ve özellikle de günümüzde, diğer alanlardaki gelişmeleri geride burakan ileri teknolojiyle toplumsal hayatın işleyişini belirleyen bir öneme sahip olmuştur. Yazılı basın ve diğer basılı eserler (kitaplar), insanlığın Rönesans Çağına ulaşmasında tüm engellemelere rağmen etkin unsurlar olmuştur(1). Uygarlığın bugünkü aşamasında, yazılı basının ve tarihi gelişim sürecinde onu izleyen diğer kitle iletişim araçlarının payı inkar edilemez.

Evrensel boyutta, basın özgürlüğü macadelesinde, 1679'da İngiltere parlamentosu'nun kabul ettiği "Haklar Bildirisi"(Bill Of Rights), 1776 Tarihli Virginia Haklar Bildirisi, 1789 Fransız ihtilalinden sonra yayınlanan "İnsan ve Yurtaş Hakları Bildirgesi" belirleyici olgulardır(2).

Batı dünyasından ikiyüz yıllık bir gecikmeyle yazılı basına sahip olan Osmanlı İmparatorluğu'nda bunun doğal sonucu olarak, "basın özgürlüğü" alanında da bu geriden izleyiş devam etmiş, günümüzde bile bu mesafe henüz tam anlamıyla kapatılamamıştır. Batı'da basın, özgürlük mücadelesinde önemli aşamalar kaydederken, Türk basını cılız yapısıyla siyasî otoritenin mutlak kontrolü altında sansürle uğraşmak zorunda kalmıştır. İmparatorluk bünyesindeki yabancı basın böyle bir sorunla karşılaşmadan özgürce gelişirken, Türkçe basın, ancak 2. Meşrutiyet döneminde sansürden bir ölçüde kurtulabilmiştir.

Bunun yanında, Osmanlı toplum yapısındaki farklılık, basın özgürlüğünün kısıtlı olması, basının Batı toplumlarında meydana getirdiği olumlu değişim ve gelişimin, Türk toplumunda sınırlı ölçüde gerçekleşmesine neden olmuştur(3). Türk basını, ikiyüz yıllık bir gecikmenin yanısıra, bir asra yakın bir süre de, bir kimlik ve kişilik mücadelesi içinde olmuştur.

1. DOĞUŞUNDAN İTİBAREN TÜRK BASINININ ÖZGÜRLEŞME ÇABALARI

Batı'dan iki asır gibi uzun bir aradan sonra çıkarılan ilk Türkçe gazete, II. Mahmut döneminde ve onun kişisel arzusu doğrultusunda, ama genelde "batılılaşma" ve "yenileşme" sürecinin somut bir ürünü olarak, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sekiz yıl önce, 1 Kasım 1831'de, *Takvim-i Vekayi* adıyla çıkarılmıştır. Osmanlı toplum yapısının 18. yüzyılın sonlarından itibaren yozlaşmaya başlamasından sonra, özünde Batı'yı taklit eden ve aynı normları benimseyen tepeden aşağıya bir hareket olarak dikkat çeken Tanzimat Fermanı (Gülhane Hatt-ı Hümayunu), Osmanlı İmparatorluğu kadar, Türk basın tarihi açısından da belirleyici bir özelliğe ve öneme sahiptir.

Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Türklerin ilk "Haklar Bildirisi" olarak değerlendirilmiş, ancak bu bildiri, basın ve basın özgürlüğü ile ilgili bir hüküm içermemiştir. Tanzimat Fermanı, 1839'da ilan edildiğinde, Türkçe gazete olarak sadece, hükümetin resmi organı olarak çıkan *Takvim-i Vekayi* vardır(4). Doğal olarak bu dönemde basın asıl işlevinin tamamen dışında bir fonksiyona sahiptir. Hemen hepsi devlet memuru olan kadrolar, gazetecilik memuriyetini bir başka mevkiye yükselmek için basamak olarak kabul etmişlerdir(5). Dolayısıyla ilk gazeteler, Batı'daki örneklerinin aksine, siyasal, sosyal ve ekonomik olaylardan kitleleri bilgilendirmek, aydınlatmak ve kamuoyunu oluşturmak gereksiniminden doğmamış, hükümetin icraatını halka duyurmak gibi sınırlı bir amaçla ve üstten gelen bir hareketle çıkarılmıştır(6).

İlk Türkçe gazete olan *Takvim-i Vekayi* bir fikir gazetesi olmayıp, resmî gazete niteliğindedir. İkinci gazete ise, 1840 yılında bir İngiliz olan William Churchill tarafından yine hükümet desteğiyle çıkarılan , yarı resmî nitelikte olan *Ceride-i Havadis*'tir. Gerçek anlamda ilk fikir gazetesi ise, 1860 yılında Agah Efendi tarafından çıkarılan *Tercüman-ı Ahval*'dir.

Avrupa basınının aksine bir doğuş ve gelişme gösteren Türk Basını, hemen tamamen resmî bir nitelik taşımaya rağmen, bazı toplumsal dinamikleri harekete geçirmiştir. Topluma da, yenileşme gereğinin vurgulanması, zaten varolan merkezîyetçiliğin daha da sağlamlaştırılması, dilde sadeleşme gibi birtakım kavramlar sürekli işlenerek gündemde tutulmuştur(7).

Cumhuriyet öncesi Türk Basını'nı siyasal ve sosyal olayların gelişimine paralel olarak; (1) Tanzimat Basını (1831-1876), (2) İstibdat Dönemi Basını (1876-1908), (3) Meşrutiyet Dönemi Basını (1908-1918), (4) Milli Mücadele Dönemi Basını (1918-1922) şeklinde bir ayrıma tabi tutmak ve incelemek mümkündür.

1.1. TANZİMAT DÖNEMİ BASIN REJİMİ

Türk basın tarihinin ilk otuz yıllık zaman diliminde gözlenen karakteristik özellik, resmî ve yarı resmi nitelikli bir basının oluşmasıdır. Bu nedenle, sözedilen süre içinde "basın özgürlüğü", "basın iktidar ilişkileri" adına bahsedilebilecek bir olay yoktur. Ne var ki bu dönemin düşündürücü yanı, devletin basına yaklaşımındaki ayrımcılıktır. İmparatorluk sınırları içinde yayınlanan Türkçe ve yabancı dildeki gazetelerin sahip oldukları özgürlüğün çerçevesi, yabancı basın lehine farklı olmuş, uzun yıllar uygulanan bu çifte standart, Türk basınının gelişmesine set çeken başlıca unsurlardan birini oluşturmuştur. Türkçe basın resmî bir kimlikle, hükümetin belirlediği ve istediği konularda yazarken, yabancı dilde yayınlanan gazeteler bu kısıtlamanın dışında tutulmuştur. Daha da geriye gitmek gerekirse; henüz Türkçe gazetenin yayınlanmadığı dönemlerde, Osmanlı sınırları içinde örneğin *Bulletin Des Nouvelles* (1795), *Gazette Française De Constantinople* (1796), *Spectateur Oriental* (1821), *Le Smyreèn* (1824), *Le Courier De Symrne* *Le Moniteor Ottaman* (1831) gibi yabancı dilde gazetelerin yayınına izin verilmiştir(8). Bu gelişme Osmanlı'nın çağına göre ileri olduğu Batı dünyasının artık gerisinde kalmaya başladığı sürecin başlangıcını oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti'nde, Türkçe dışındaki gazetelerin büyük bölümü, Fransızca ve Ermenice olarak yayınlanmıştır. 1908 yılına kadar yüzelli civa-

ında Fransızca gazetenin yayınlanması, diğer dillerde yayınlanan gazetelerle bu sayının daha da artması, aslında ortamın yabancı basın için oldukça elverişli olduğunun bir kanıtıdır(9).

Toplumsal kimlik arayışının egemen olduğu Tanzimat Döneminde, Fransızca ve İngilizce olarak dışa dönük yayın yapan gazetelere çeşitli kolaylıklar sağlanmış, *Times* gazetesinin Türkiye muhabiri Edgar Witteker'in İstanbul'da 1976'da yayınladığı *Levant Herald* gazetesi, Osmanlı Devleti'nin örtülü ödeneğinden mali yardım götürürken(10), aynı yıllarda birkaç cılız Türkçe gazetenin susturulması için nizamnameler hazırlanmıştır.

1860'lı yıllar, Türkçe basın açısından önemli bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmelidir. Bu tarihle birlikte Osmanlı Devleti'nde özel teşebbüsle devletten yardım almaksızın fikir gazeteleri yayınlanmaya başlamıştır. Özel teşebbüsle gazete çıkarılmaya başlanması, basının "kamuoyu oluşturma" işlevini yerine getirebilme olanağını sağlamasından dolayı ayrı bir öneme sahiptir. Agah Efendi ve Şinasi'nin birlikte çıkardıkları *Tercüman-ı Ahval* ve Şinasi'nin 1862'de çıkardığı *Tasvir-i Efkar* gazeteleri, fikir gazetelerinin fikir gazeteciliğinin ilk iki önemli örneğidir. Fikir gazeteciliğinin gelişmesi, Osmanlı monarşi rejimine karşı muhalefet hareketini başlatan genç Türk aydınlarının biraraya gelmelerine ve gizli olarak kurulan, Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla bu gelişme, rejim tartışmalarının yanında, basın özgürlüğü sorununu ve basın iktidar çatışmalarını gündeme getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, Batılılaşma ve yenileşme sürecini başlatan Tanzimat Fermanı ile padişahın ve hükümetin keyfi uygulamalarına son vermek, yasalar içinde hareket etmesini sağlamak amaçlanmıştır(11). Basının, yönetime karşı eleştirel bir tutumla, toplum düzeninde köklü düzenlemelere gidilmesini önermesi, zamanla her alanda özgürlük isteğine dönüşmüştür(12).

Her türlü olumsuz koşullara rağmen, basın alanındaki gelişmeler, ülkede örgütlü muhalefet girişimlerinin fikri zeminini oluşturmaya başlayınca, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren siyasal alanda düşünce kısıtlamaları yoğunlaşmaya başlamıştır. Geleneksel Osmanlı siyasal yapısının muhalif hareket ve düşüncelere talammülünün olmaması(13), siyasî otoritenin basını etkisiz hale getirme çabalarını yoğunlaştırması sonucunu doğurmuştur.

Sadece iki gazetenin yayınlandığı—ki onlar da hükümetin resmî organıdır—1857 yılında, "Matbaalar Nizamnamesi" (Basım Tüzüğü) hazır-

lanmış, doğrudan basınla ilgili olmasa da, basın özgürlüğünün "olmazsa olmaz" koşulu olan ve henüz tam anlamıyla mevcut olmayan düşünce özgürlüğüne ilk darbeyi vurmuş, nizamnameyle, kitap ve broşürlerin basılmadan önce sansür edilmesi öngörülmüştür(14)

Doğrudan basına yönelik ilk yasal kısıtlama ise, Fransız Ceza yasası'ndan çevrilerek hazırlanan ve 1958'de yürürlüğe giren, Ceza Kanunu'nun 138, 139 ve 213. maddeleri ile getirilmiştir(15). Avrupa'da basının büyük bir güç haline gelerek siyasî iktidarları sarsmaya başlaması, Osmanlı yönetimini de basına karşı dikkatli olmaya yöneltmiş, sadece dört Türkçe gazetesinin yayınlandığı bir dönemde, basının faaliyetlerini yasal bir çerçeveye oturtmak amacıyla, 1852 tarihli Fransız Ceza Kanunundan yararlanılarak Matbuat Nizamnamesi hazırlanmıştır. Basınla ilgili ilk hukuki düzenleme olan 1864 tarihli Matbuat Nizamnamesi, sıkı bir idari ve cezai denetim kurmuş(16), gazete çıkarılmasını "ön izin" ve "ruhsat alma" koşuluna bağlamıştır.

1860'tan sonra gazete sayısının artması ve siyasal konulardaki eleştirel yazıların yoğunlaşması nedeniyle, Matbuat Nizamnamesinin getirdiği kısıtlamaların yetersiz kaldığını düşünülerek 1867 yılında "Ali Kararname" adıyla Matbuat Nizamnamesi'nin kapsamı dışında kalan durumlarda da, gazete kapatma yetkisi veren bir kararname çıkarılmıştır. Bununla, hükümeti eleştiren yayınlar engellenmek istenmiş, basın adeta yayın yapamayacak bir duruma düşmüştür(17). Geçici olarak çıkarılan bu kararname, 1909 yılına kadar yürürlükte kalmış, basına adeta nefes aldırılmamıştır.

Tanzimat Dönemi, Türk basınının doğuş dönemi olmasına rağmen üzerindeki siyasal baskı son derece ağır olmuştur. Basın özgürlüğünün bulunmadığı bu dönemde, basının gelişmesi mümkün olmamış, *Muhbir*, *Tasvir-i Efkar* gibi gazeteler kapatılmış, siyasî düşünce ve basın özgürlüğünü savunan rejim muhalifi Türk aydınları, 1865'te Yeni Osmanlılar Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Aydınlar üzerindeki baskılar daha da artınca, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Bey ve Agah Efendi gibi yazarlar yurt dışına kaçarak, Osmanlı yönetimine muhalif yazılarını yurt dışında çıkardıkları gazeteler de yayınlamaya devam etmişlerdir.

1.2. İSTİBDAT DÖNEMİNDE BASIN REJİMİ

Basının gücünün ve etkinliğinin daha iyi anlaşılmasına başlamasıyla, Osmanlı Devleti'nde, buna paralel olarak, basın ve düşünce özgürlüğüne karşı hoşgörü de giderek azalmaya başlamış, basın üzerinde sansür ve şiddetin

yoğunlaştığı istibdat dönemi başlamıştır. Yine bu dönemde, monarşik yönetime karşı aydınların başlattığı muhalefet hareketi de yaygınlaşmaktadır.

Abdülhamit'in tahtta bulunduğu dönem, gerçekte Osmanlı İmparatorluğu'nun "batılılaşma" ve "sivilleşme" yolunda önemli bir aşamayı ifade eder. 23 Aralık 1876'da tüm vatandaşlara eşit hak ve özgürlük getiren, halk temsilcilerinden oluşan bir yasama organı kurulmasını öngören, Türk toplumunun ilk yazılı anayasası olan Kanun-u Esâsi yürürlüğe konmuştur(18). Şüphe yok ki, getirilen meşrutiyet rejimi, Batı'yı yakalama yolunda atılmış, ancak oldukça gecikmiş bir adımdır.

Basın adına, idam fermanından farkı olmayan Âli Kararnamenin ağır hükümlerinin bile yetersiz kaldığını düşünen Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, 11 Mayıs 1876'da, yayından önce gazetelerin inceleneyeceğini basına tebliğ ederek resmî sansürü yürürlüğe koymuş, ne var ki uygulama fırsatı bulamadan yoğunlaşan tepkiler karşısında geri adım atarak bir gün sonra sansür kararnamesini yürürlükten kaldırmak zorunda kalmıştır(19).

İlk yazılı anayasa olan Kanun-u Esâsi'nin 12. maddesi, "*Matbuat kanun dairesinde serbesttir*" hükmü ile, şekil olarak basını anayasal güvence altına almış, genelde hükümetin basınla ilgili yetkilerini sınırlamış olmasına rağmen, gerçekte basın arzu ettiği özgürlüğe yine kavuşamamıştır. Anayasanın 113. maddesinin olağanüstü hallerde kullanılmak üzere padişaha tanıdığı yetkiler, 12. maddenin getirdiği güvencenin etkisini azaltmıştır. Nitekim çok kısa bir süre sonra diğer tüm hürriyetlerle birlikte, basın özgürlüğü de ortadan kaldırılmıştır. Altyapısı (toplumsal zemin) henüz hazır olmadan tepeden inme oluşturulan Meşrutiyet rejimi, daha başlangıcında uzun süreli olamaya-çağı izlenimini vermiştir.

Padişaha, özgürlüklerin askıya alınması konusunda büyük bir hareket alanı bırakan, Kanun-u Esâsi'nin 113. maddesi uyarınca Abdülhamit, Rusya'nın savaş hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle 13 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatmış, anayasayı askıya almıştır. Anayasanın 12. maddesinin öngördüğü Matbuat Kanunu hazırlanmış olmasına rağmen yürürlüğe konulamamıştır. 1908 yılına kadar süren bu baskı rejiminde sansür heyeti oluşturularak gazetelerin basımdan önce tümüyle denetlenmesine, sansür edilmesine başlanmıştır(20).

Abdülhamit'in baskıcı rejiminin temelinde yatan esas nedenlerden biri ve belki de önemlisi ise, hızla dağılma ve küçülme sürecine giren, sömürge-

ci devletlerin "hasta adam" kabul ettikleri İmparatorluğu, parçalanmaktan, toplumun bütün dinamiklerini kontrolü altında tutarak kurtalabilceğini ya da en azında geciktirebileceğini düşünmüştür. Gerçekte, basına bu dönemde uygulanan baskılar, bu bilinçli istibdat rejiminin bir parçasını teşkil etmiştir. Bu dönemde yabancı basına uygulanan ayrıcalıkların da kaldırılıp, çifte standardın dışına çıkılarak, Türkçe olmayan basın da aynı sıkı rejime tabi tutulmuştur.

İstibdat döneminde, özellikle mizah ve siyasî nitelikli gazetelere karşı hükümetin ve padişahın duyarlılığı daha da artmış, giderek bunun kapsamı genişletilmiştir. Tanzimat döneminde İstanbul'da çok sayıda gazete ve dergi yayınlanışken, bu dönemde sayıları oldukça azalmıştır(22).

Gazete ve dergilerle ilgili işlemler bu dönemde, "Matbuat Müdürlüğü"nce yürütülmüş, bu müdürlük, "Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü" ve "Matbuat-ı Hariciye Müdürlüğü" gibi alt birimlerle hem iç basını, hem de dış ülkelerde yayınlanan Türk gazetelerini kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Gazete çıkarma ruhsatı, Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü'nce verilmiş, 1878'de oluşturulan Sansür Kurulu da bu müdürlüğe bağlanmıştır(23).

Tanzimat döneminde, basın ve düşünce özgürlüğü üzerindeki baskılardan dolayı yurt dışına kaçan Yeni Osmanlılara benzer şekilde, istibdat döneminde de, yine siyasal sisteme karşı aydınlar tarafından gizli bir hareket başlatılmış, Jön Türkler olarak adlandırılan; Ahmet Rıza, Mizancı Murat, Prens Sabahattin, Abdullah Cevdet ve İshak Sukuti gibi düşünür ve yazarlar yurt dışına çıkarak, burada çıkardıkları yayınlarla istibdat rejimiyle mücadele etmişlerdir.

Otuzüç yıl süren Abdülhamit'in baskı rejimi, 1908'de 2. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle sona ermiş, bunda iç ve dış dinamiklerin önemli rolü olmuştur. Selanik'teki 3. Ordu herekete geçmiş, içerde ise genç aydınların tepkileri yoğunluk kazanmıştır. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle birlikte, otuzüç yıl boyunca baskı altında tutulan düşüncelerin yayınlanmaya başlaması, sansür, şiddet ve yasaklamalarla fikirlerin ortadan kaldırılamayacağını kanıtı olmuştur(24).

1.3. MEŞRUTİYETLE ARTAN BASIN ÖZGÜRLÜĞÜ

İç ve dış baskılara daha fazla direnemeyen 2. Abdülhamit, 1908 yılında Kanun-u Esâsi'yi tekrar yürürlüğe koymak zorunda kalmış, ağır otokrasi rejiminden sonra, çok geniş bir özgürlük ortamı yaşanmıştır. 1908'e gelindi-

ğinde Osmanlı Devletinde sadece dört gazete (*Tercüman-ı Hakikat*, *İkdam*, *Sabah* ve *Saadet* gazeteleri) yayınlanmaktaydı. Meşrutiyetin ilanından sonraki ilk iki ay içinde ise ikiyüzden fazla gazetenin yayın hayatına girmesi, geride kalan dönemde basının ne denli baskı altında tutulduğunu göstermektedir. Yayınlanan gazete sayısı ile birlikte, tirajların da yükselmesi, özgür basına olan büyük özlemin yansımasıdır(25). Ancak, istibdat döneminin karakteristik özelliği olan şüphecilik bir süre daha devam etmiştir.

Kanun-u Esâsi, ikinci kez yürürlüğe konulurken, "*Matbuat Kanun Dairesinde Serbesttir*" hükmünü içeren 12. madde, basın özgürlüğü adına olumlu bir şekilde değiştirilerek genişletilmiş, sansüre karşı güvenceyi ifade eden, "*Matbuat hiçbir veçhile kablettabi teftiş ve muayeneye tabi tutulmaz*" fıkrası eklenerek basın üzerindeki her türlü denetim ve kontrolü ortadan kaldırmıştır. Bu ise, şüphesiz basın adına daha fazla özgürlük anlamını taşımaktadır.

Bir yıl sonra çıkarılan Matbuat Kanunu'nda basın özgürlüğü adına önemli bir aşama daha kaydedilmiş, gazete ve dergi yayımlayabilmek için, "önceden izin alma" sistemi yerine, "beyanname verme"nin yeterli olduğu daha demokratik bir sisteme geçilmiştir.

Kısmi bir özgürlüğe kavuşan basın, sansürsüz olarak yayınlanan ilk nüshalarında, "anayasa, özgürlük, eşitlik, meşrutiyet" gibi kavramlar çoğunlukla işlenmiş, ne varki bu özgürlük ortamı da uzun sürmemiştir(26).

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasal sarsıntılar, basın özgürlüğünü de daima olumsuz şekilde etkilemiş, hiçbir zaman basın hürriyeti istikrarlı bir çizgiye kavuşamamıştır. Otokratik rejimden, meşruti yönetime geçildiği, Batılılaşma yolunda adımlar atıldığı halde, diğer özgürlükler gibi, basın özgürlüğü de kurumlaşma olanağı bulamamıştır. Nitekim, Meşrutiyetle özgürlüğüne kavuşan basın, 13 Nisan 1909'da meydana gelen "31 Mart Vakası" ile sivil idarenin etkisiz hale getirilmesiyle, askeri idare yönetimi ele geçirmiş, Divân-ı Harb kurulmuş, basın özgürlüğü yeni sınırlamalarla karşılaşmıştır. 1913'te Matbuat Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, gazete çıkarmak için "para depo etme" koşulu getirilmiş, bunun yanı sıra devletin güvenliği ile ilgili konularda hükümete tekrar gazete kapatma yetkisi tanınmış, basın hürriyetinde geriye dönüş başlamıştır. Birinci Dünya Savaşının başladığı yıllarda ise, askeri ve savunma ile ilgili konulardaki yazıların sansür edilmesi gündeme gelmiştir(27).

Meşrutiyet döneminde Osmanlı toplumsal hayatı, içerideki çalkantılar, dışarıdaki savaşlarla tam bir istikrarsızlık ve belirsizlik içindedir. Bu dönemde, siyasî alanda bir kutuplaşma başlamış, bu durum doğal olarak basına da yansımıştır. Halka doğru bir yönelme ve halkla kaynaşma, bu dönemin önemli bir gelişmesi olarak dikkati çekmiştir.

Siyasî alandaki kutuplaşmanın basına yansımaları, çok seslilik ve demokratikleşme ile sivil topluma ulaşma younda önemli bir aşamanın ifadesi olmuştur(28).

Basın özgürlüğünün istikrarlı bir çizgide devam etmesinin başta gelen koşullarından biri ve en önemlisi şüphesiz basının sahip olduğu bu hürriyeti, meslek ahlakıyla hareket ederek, sorumluluk bilinci içinde kullanması gereğidir. Bunun aksine hareket edilmesi, güçlükle elde edilen özgürlüğün, kolayca kaybedilmesine zemin hazırlayacaktır.

Basın meşrutiyet döneminin başında görece özgürlüğüne kavuşunca, sorumsuz ve biraz da art niyetli yayınlar birbirini izlemiş, öyle ki, basının acımasız eleştirilerinden dolayı hükümet ve bakanlar çalışamaz hale gelmişlerdir(29).

Basının acımasız eleştirilerinden rahatsız olan İttihat ve Terakki iktidarı, on yıllık meşrutiyet döneminde, 16 Temmuz 1909'da çıkarılan Matbuat Kanunu üzerinde; 1912, 1913, 1914 yıllarında değişiklikler yaparak, basının meydana getirdiği olumsuz etkileri azaltma yoluna gitmiştir(30).

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşından yenik çıkınca tahta çıkan Mehmet Vahdettin, 5 Şubat 1919'da çıkardığı Matbuat Kararnamesi ile basına yeniden sansür koymuştur(31).

Osmanlı Devleti, İttihat ve Terakki Fırkası iktidarında girdiği savaştan yenik çıkınca bunun faturasını da siyasî iktidar ödemek zorunda kalmış, altıyüz yıllık imparatorluk, galip devletler tarafından paylaşılmayı beklemeğe başlamıştır. Bunun basın açısından anlamı ise son derece açıktır. Yeni bir suskunluk dönemi kaçınılmazdır.

Toplumsal yapının değişime hazır olmadığı bir ortamda yapılan yenilikler, rejim Meşrutiyet de olsa istikrarlı bir gelişme fırsatı bulamamıştır. Meşrutiyet döneminde Türk Basınının istikrarlı bir özgürlüğe kavuşamaması bu gerçeğin göstergesidir.

1.4. MİLLİ MÜCADELEDE BASININ İŞLEVI

İttihat ve Terakki Fırkası hükümetinin savaşa sürüklediği Osmanlı Devleti'nin dahil olduğu İttifak Devletlerinin yenilgisiyle sonuçlanan Birinci Dünya Savaşı sonunda, 30 Ekim 1918'de, çok ağır şartları içermekte olan Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mütareke, İtilaf Devletlerine, İstanbul'u işgal etme imkânını da sağlamış ve bu olay kısa sürede gerçekleşmiştir. İstanbul'un işgali ile, İttihat ve Terakki Fırkası iktidardan uzaklaşmış, yerine Hürriyet ve İtilaf Fırkası gelmiş, iktidara gelenler, padişahla birlikte, İttihatçılar aleyhinde kampanya açmışlar, hatta zaman zaman işgal kuvvetleriyle işbirliği içinde dahi olmuşlardır.

Olumsuz siyasal konjonktür, yeni ve katmerli bir sansür dönemini tekrar gündeme getirmiştir. Mütareke döneminde basına uygulanan sansür ve şiddet, padişah ve işgal kuvvetleri tarafından olmak üzere iki yönlü, ama aynı doğrultuda bir görünüm sergilemiştir.

İtilaf Devletlerinin, İstanbul'u işgale başlamasından sonra, Türk basınına karşı sansür ve baskılar yoğunlaşırken, azınlıkların ve işgal kuvvetlerinin yaptıkları yayınlar, Türklerin onurunu kıracak nitelikteydi. Bunun yanında, işgali eleştiren yazarlar tutuklanmış, gazeteler kapatılmıştır(32).

1.4.1. Milli Mücadeleye Basının Sağladığı Kamuoyu Desteği

İstanbul Hükümetinin İtilaf Devletlerine teslim olduğu bir ortamda, birkaç aydın ve inançlı Türk milliyetçisinden başka kimse, "İngiliz himayesi" veya "Amerikan mandası" dışında bir çıkış bulunabileceği ümidini taşı-mıyordu.

Milli mücadeleyi başlatmak amacıyla Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal, geliştirdiği kurtuluş stratejisinde, ülke gerçeklerinden hemen hiç haberi olmayan halkı bilinçlendirerek saflarına alabilmek için, etkin şekilde kamuoyu oluşturma gereğine önemli yer vermiştir. Bu aşamada, basının kamuoyu oluşturma görevi, silah ve cephane kadar önemli bir faktör haline gelmiştir.

Mütareke ve Milli Mücadele döneminde Türk basını, ülkedeki siyasal gelişmelere paralel bir gelişim göstermiştir. 1916-1922 yılları arasında kapsayan bu dönemde ülkede iki başlı bir yönetim sözkusudur. Bir yanda, işgale karşı direnmemeyi prensip olarak benimseyen İstanbul Hükümeti, diğer yanda, bunu kabul etmeyen bir Ankara Hükümeti vardır. Bu aşamada basın da

ikiye bölünmüş, bir kısmı İstanbul Hükümeti yanında yer alarak milli mücadeleye karşı bir tavır içinde olmuş, diğer kısmı ise, Mustafa Kemal'in önderliğindeki Kurtuluş Savaşı ve Ankara Hükümetine destek vermiştir

Milli Mücadeleyi destekleyen basın, halkı bu amaç doğrultusunda oluşturduğu kamuoyu ile yönlendirmiş, moral ve motivasyonu yükseltme gayreti içinde bulunmuş, bu işleviyle, bağımsızlığın kazanılmasında çok önemli pay sahibi olmuştur. Basının milli mücadeledeki etkinliğinin bilincinde olan Mustafa Kemal, savaş boyunca basınla işbirliği içinde olmuştur. Milli birlik ve beraberliği tehlikeye düşürebilecek iç ve dış yayınlara karşı halkı bilgilendirme ve aydınlatma amacıyla, 8 Nisan 1920'de *Anadolu Ajansı*'ni kurdurmuş, Sivas Kongresi'nden sonra da *İrade-i Milliye*, Ankara'ya döndükten sonra ise, *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerini çıkarmıştır(33).

Bağımsızlığını yitirmiş bir ülkede, özgür bir basından söz etmek mümkün değildir. İstanbul'da işgal kuvvetlerinin ve padişahın, İzmir'de Yunanlıların baskısı altında olan Türk Basını, amacından farklı olarak, milli mücadele aleyhinde yayın yapmaya zorlanmıştır. İzmir ve Bursa'da Kurtuluş Savaşını destekleyen gazetelerde, zor kullanılarak Yunanlı komutanların bildirileri yayınlanmıştır. Ancak, Sansür konusunda Anadolu basınının, İstanbul basınına göre daha şanslı olduğunu, bağımsızlık fikrini daha rahat yazabilecek durumda olduğunu belirtmek gerekir. Cephelerde kazanılan her zafer, İstanbul basınına biraz daha rahatlatmıştır(34). Zamanla Milli Mücadeleye destek veren İstanbul gazetelerinin sayısı artmıştır.

1.4.2. Kurtuluş Savaşını Destekleyen ve Karşı Çıkan Gazeteler

Kurtuluş Savaşının kazanılmasında basının önemli rolünün bulunduğu bir gerçektir. Ne varki, basının tamamı bu ülkü etrafında birleşmeyip, karşı tezle, milli mücadele aleyhinde yayın politikası izleyen bir grup da oluşmuştur. Bunun temelinde ise, zorunluluktan çok, siyasi tercihler rol oynamıştır.

1919-1922 arasında İstanbul'da yayınlanan gazetelerden; *İleri*, *Akşan*, *Yeni Gün*, *Vakit* gazeteleri milli kurtuluş hareketini desteklemiş, *İstanbul*, *Alemdar*, *Peyâm-ı Sabah* gazeteleri İstanbul Hükümeti yanında yer alarak, Kuvayı Milliye hareketine muhalif yayınlar yapmışlardır. *Tasvir-i Efşkâr*, *İkdam* ve *Tercüman-ı Hakikat* gibi gazeteler ise net bir tavır belirlememiş olup, belirli zamanlarda her iki görüşe de destek vermişlerdir.

Aynı dönemde Anadolu'da ise; *Hukuk-u Beşer*, *İrade-i Milliye*, *Ha-*

kimiyet-i Milliye, *Öğüt* gazeteleri bağımsızlık mücadelesine öncülük ederken, Balıkesir'de yayınlanan *Ses*, *Doğru Söz*, *İzmir'e Doğru*, Adana'da yayınlanan *Yeni Adana* gazetesi, Kastamonu'da yayınlanan *Açıksöz* gazetesi, Konya'da *Babalık* gazetesi milli mücadelenin itici gücü olmuştur. Buna karşılık; Balıkesir'de yayınlanan *İrşad*, Adana'da yayınlanan *Ferda* gazetesi, milli mücadele aleyhine yayınlarda bulunmuşlardır(35).

1.4.3. Bağımsızlık Savaşında Atatürk ve Basın

Savaşta birlik ve beraberliğin sağlanmasında basının önemli rol oynayacağını bilen Mustafa Kemal, Sivas kongresi'nden sonra *İrade-i Milliye*, Ankara'ya dönünce de *Hakimiyet-i Milliye* gazetelerini çıkarmış, zaman zaman da, bağımsızlık savaşını dış dünyaya anlatabilmek için, yabancı basınla ilişki kurmuş, demeçler vermiştir(36).

Mustafa Kemal Radyo ve Televizyonun henüz kullanılmadığı bu dönemde ve bundan sonra, Cumhuriyet döneminin her aşamasında basının gücünden yararlanmış, başarılarında basının katkısı olduğuna inanmıştır. bu nedenle savaş yıllarında Halide Edip, Mehmet Akif gibi gazetecileri yanında bulundurmış, Cumhuriyet döneminde ise; Falih Rıfki Atay, Ruşen Eşref, Yakup Kadri, Yahya Kemal, Yusuf Ziya, Faruk Nafiz ve Kemalettin Kamu gibi yazar ve gazetecileri çevresinde tutmuş, olaylar hakkında bunların görüşlerine başvurmuştur(37).

Atatürk'ün savaş sırasında ve sonrasında basına ve basın özgürlüğüne büyük önem verdiği görülmüştür. Savaş sırasında hükümetten yana olan gazeteleri desteklemek ve sözcülüğünü yapacak gazete çıkarmak şeklinde somutlaşan bu önem, savaştan sonra, yapılan devrimleri benimsemeyen gazeteleri ikna ederek kazanma veya tutumlarından vazgeçirme gayretine dönüşmüştür(38).

Cumhuriyetin ilanından sonra, rejimi hedef alan ayaklanmalar karşısında Cumhuriyetin geleceği ve gerçekleştirilen devrimlerin oturması ve başarıya ulaşması, bir süre için basın özgürlüğüne tercih edilmiştir. Takrir-i Sükun Kanunu ile 1925 yılında, Cumhuriyete ve devrimlere muhalif her türlü yayın ve hareket durdurulmuş, muhalefet men edilmiştir. Ancak, bu dönemdeki basın-iktidar ilişkileri ve Atatürk'ün basına ve basın özgürlüğüne yaklaşımı, savaş ve altıyüz yıllık imparatorluğun kalıntıları üzerinde yeniden yapılanmanın kendine özgü koşulları içinde değerlendirilmesi gereği açıktır.

Kurtuluş Savaşının başarıya ulaşmasında, basının halkı aydınlatma, bilgilendirme ve millî birliği sağlama çabalarının küçümsenmeyecek etkisi olmuştur. İki başlı yönetimden, İstanbul Hükümeti tarihteki yerini alırken, Ankara hükümeti meşruiyetini ve Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunu dünyaya ilan etmiştir. 1922 yılında, Saltanatla birlikte, basını kontrol altına alma amacıyla oluşturulan Matbuat İdaresi de kaldırılmış, Türk Basını, uzun bir aradan sonra tekrar sınırlı ölçüde özgürlüğüne kavuşmuştur.

SONUÇ

Batı'dan farklı bir sosyo-ekonomik ve siyasal sisteme sahip Osmanlı'nın özellikle son döneminde değişime pek açık olmayan yapısı, basının ikiyüz yıllık bir gecikmeyle ülkemize gelmesine neden olmuştur. Basındaki bu olgunun, Osmanlı toplumundaki gelişmenin gecikme faktörlerinden biri olduğu söylenebilir. Basın özgürlüğü alanında bugün bile hala arzu edilen aşamada değilsek, bunun nedenlerini, toplumun yapılanma sürecinde etkin olan faktörlerde aramak gerekir. Demokratik bir toplum yapısının oluşmaması, basın ve basın özgürlüğü konusunda uzun yıllar aşılamayan geri kalmışlığın en somut nedenidir.

İmparatorluktan Cumhuriyete geçilen sonraki yıllarda da, gerek tek parti döneminde, gerekse çok partili hayata geçtikten sonra da, basın özgürlüğü anlayışı bakımından Batı standartlarına yaklaşılamamıştır. Bu olguyu köklü bir demokratik sistemin bulunmayışına, yeterli demokrasi kültürü ve birikiminin olmamasına bağlamak gerçekçi bir yaklaşımdır.

Türk basını, birbuçuk asrı aşan tarihi boyunca hiçbir zaman istikrarlı basın rejimine ve özgürlüğüne sahip olamamıştır. Özgür olmayan bir basının ise, toplumsal işlevlerini yerine getirmesi, gerçek anlamda bir güç olması mümkün değildir. Tarihi boyunca ancak belirli dönemlerde görece özgürlüğe kavuşabilen Türk Basını, genellikle resmi devlet sansürüyle karşı karşıya bulunduğu için, kamuoyu adına eleştirme ve denetleme görevini gerektiği şekilde yapma imkânı bulamamıştır.

Basının yasal açıdan özgürlükten yoksun bulunduğu bir dönemde, kamuoyu oluşturarak, Türk milletini bağımsızlık ülküsü etrafında birleştirme işlevini Milli Mücadele Basını önemli ölçüde yerine getirmiştir.

İletişim teknolojisinin uygulanmasında ulaştığı aşama ve medyanın tabii olduğu yasal düzenlemelerin demokratik niteliği, günümüzde uygarlı-

ğın ölçütleri arasında sayılmaktadır. Türkiyenin Avrupa ile entegrasyonunun gündemde olduğu şu dönemde, öncelikle kitle iletişimiyle ilgili anti-demokratik yasaların öncelikle demokratik hale getirilmesi gerekmektedir. Geçmişteki geri kalmışlık kompleksinden kurtulup, iletişim alanında bugünü yakalama gayreti içinde olmak kaçınılmazdır.

DİPNOTLAR

- (1) Albay Kabacalı, **Başlangıçtan Günümüze Türkiye'de Basın Sansürü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1990, s. 5.
- (2) **a.g.e.**, s. 6.
- (3) Orhan Koloğlu, **Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de Basın**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 15.
- (4) Ahmet DANIŞMAN, **Basın Özgürlüğünün Sağlanması Önlemleri (Devletin Basın Karşısındaki Aktif Tutumu)**, A.Ü.B.Y.Y.O. Yayını, Ankara, 1982, s. 6.
- (5) Koloğlu, **a.g.e.**, s. 16.
- (6) M. Nuri İnuğur, **Basın Yayın Tarihi**, 2. B. Çağlayan Kitabevi, İstanbul, 1982, s.175.
- (7) Koloğlu, **a.g.e.**, s. 17.
- (8) İnuğur, **a.g.e.**, ss. 165-169.
- (9) Koloğlu, **a.g.e.**, ss. 25-28.
- (10) Ali Gevgilili, **Türkiye'de Yenileşme Düşüncesi, Sivil Toplum, Basın ve Atatürk**, 2. B., Bağlam Yayınevi, İstanbul, 1990, ss. 58-59.
- (11) Servet İskit, **Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları**, Başvekalet Basın Yayın Umum Müdürlüğü Yayını, Ankara, 1943, s. 56.
- (12) Gevgilili, **a.g.e.**, s. 40.
- (13) **a.g.e.**, s. 47.
- (14) İnuğur, **a.g.e.**, s. 200.
- (15) 1858 Tarihli Ceza Kanunu'nun, basına kısıtlamalar getirerek, basın özgürlüğünü sınırlayan 3. maddesi şöyle düzenlenmiştir:
"Madde 138- Devlet-i Aliye'nin emir ve ruhsatıyla açılmış olan matbaalarda saltanat-ı seniye ve erbabı hükümet ve tebai saltanat-ı seniyeden olan bir millet aleyhinde gazete veya kitap ve evrakı muzırta tab ve neşrine mütecasir olan kimselerin iptida bastırılmış olduğu şeylerin zaptıyla, derece-i cürmüne göre matbaası muvakkaten veya bütün bütün kapatıldıktan sonra on Mecidiye altınından ille Mecidiye altınına kadar ceza ahz olunur.
Madde139- Adabı Umumiyyeye muhalif olarak nazmen ve nesren hezel ve hicive dair şeyleri veyâhut edebsizce resim ve tasviri basan ve bastıran

ve neşreden kimseden bir Mecidiye altınından beş Mecidiye altına kadar ceza-ı nakdi alınır ve 24 saatten bir haftaya kadar hapis olunur..

Madde 213- Basma kağıt talik ve neşriyle yanı, afiş ve yayın yoluyla başkalarına asılsız suçlamada bulunma fiili yasaklanmıştır." İnuğur, **a.g.e.**, s. 201.

(16) Danışman, **a.g.e.**, s. 6.

(17) İnuğur, **a.g.e.**, s. 205.

(18) Gevgilili, **a.g.e.**, s. 66.

(19) Cevdet Kudret, **Abdülhamit Devrinde Sansür**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1977, ss. 67.

(20) Gevgilili, **a.g.e.**, s. 67.

(21) Koloğlu, **a.g.e.**, s. 44.

(22) İskit, **a.g.e.**, s. 95.

(23) Kudret, **a.g.e.**, s. 35.

(24) Gevgilili, **a.g.e.**, s. 66.

(25) **a.g.e.**, s. 82.

(26) İnuğur, **a.g.e.**, s. 306.

(27) Kayıhan İÇEL, Kitle Haberleşme Hukuku, 2.B. İ.Ü.B.Y.Y.O. Yayını, İstanbul, 1985, s. 17.

(28) Gevgilili, **a.g.e.**, s. 89.

(29) İskit, **a.g.e.**, s. 146.

(30) **a.g.e.**, s. 194.

(31) Enver Behnan ŞAPOLYO, Türk Gazeteciliği ve Tarihi-Her Yönüyle Basın, Güven matbaası, Ankara, 1969, s. 296.

(32) İskit, **a.g.e.**, ss. 185-187.

(33) Yücel Özkaya, **Milli Mücadelede Atatürk ve Basın(1919-1921)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1989, s. 5.

(34) **a.g.e.**, s. 9.

(35) İnuğur, **a.g.e.**, ss. 351-363.

(36) Özkaya, **a.g.e.**, s. 24.

(37) Bkz. Nezh Demirkent'in konuşması, Gazeteciler Cemiyeti Tarafından Düzenlenen Panel, "Özgür Bir Basın, İşte Atatürk'ün Anlayışı", **Atatürk Döneminde Basın ve Basın Özgürlüğü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1982, s. 31.

(38) Bkz. Altan Öymen'in konuşması, Gazeteciler Cemiyeti Tarafından Düzenlenen Panel, "Özgür Bir Basın, İşte Atatürk'ün Anlayışı", **Atatürk Döneminde Basın ve Basın Özgürlüğü**, Gazeteciler Cemiyeti Yayını, İstanbul, 1982, s. 34.